

УКРАЇНА І ГЕОПОЛІТИЧНА ТРАДИЦІЯ РОСІЇ: ВПЛИВ ВНУТРІШНІХ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ІДЕЙ НА ФОРМУВАННЯ СТРАТЕГІЧНИХ ПРІОРИТЕТІВ

Зазвичай, досліджуючи джерела геостратегічної поведінки Росії поряд зі з'ясуванням природи і наслідків традиційного протистояння великих держав науковці звертаються до визначення впливу внутрішніх особливостей російського суспільства та історичної спадковості на її зовнішню політику. Так, дослідження українського напрямку формування зовнішньополітичної стратегії Російської Федерації неодмінно враховують специфіку України і її роль у формуванні російської державності, спільну історичну традицію, мовну і культурну близькість¹. Особливо гостро питання спадковості геополітичної стратегії РФ щодо України стоїть у контексті світоглядної та ідеологічної дискусії між «євразійцями», «слов'янофілами» та «західниками». Актуальність дебатів посилюється з огляду на необхідність формування національних інтересів РФ у новому статусі, однак успадкований погляд на Росію як велику державу неодмінно приходиться у протиріччя із наявним станом². Природно, постає питання про роль геополітичних ідей західників, слов'янофілів і євразійців та їх вплив на визначення геостратегічних пріоритетів РФ щодо України.

З'ясовуючи роль внутрішніх геополітичних ідей Росії на формування її геостратегічної лінії щодо України, ми спираємося на синтез теоретичних положень структурного і неокласичного реалізму. В рамках неореалістської теоретичної моделі стратегічне середовище українсько-російських відносин створює загальні рамки для зовнішньополітичних кроків РФ, однак поведінка держави визначається на рівні змінних актора (держави). Виходячи із цієї методологічної установки, джерела формування геостратегічних пріоритетів Росії щодо України, окрім структури світової політичної системи, варто шукати також в її сприйнятті зовнішньополітичною елітою. У цьому контексті внутрішні геополітичні ідеї опосередковують і формують сприйняття елітами розподілу сил на світовій арені.

Ідеологічні функції внутрішніх геополітичних концепцій. Аналізуючи зовнішньополітичну стратегію РФ щодо України і її геополітичної складової, важливо брати до уваги, що структурні проб-

леми і причинні наслідки зовнішньополітичного оточення по-різному сприймаються державними діячами, а отже по-різному оцінюються³. Особливо це виявляється під час формування доктринального забезпечення, оскільки держави у виробленні зовнішньої політики наслідують інтелектуальні схеми: стратегія «планується для просування національних інтересів, а національні інтереси визначаються політиками», зазначає С. Гантінгтон⁴.

Через процес сприйняття, на який впливають не лише сучасне геополітичне становище, але й ретроспективне бачення історичного розвитку, оскільки минуле служить логічним поясненням виникнення сучасного і прогностичне бачення форм політичного розвитку, — формується реальність, яка суб'єктивно інтерпретується агентом прийняття рішень⁵. Кожен суб'єкт геополітичних відносин, виходячи зі своїх світоглядних позицій, має власне уявлення щодо структури світової політичної системи і можливостей, які вона створює для реалізації інтересів держави.

На суб'єктивність сприйняття акторів вироблення геостратегічних рішень, серед іншого, впливають також ідеологічно обґрунтовані ціннісні постулати. Геополітичні ідеї впливають на ставлення до світу і охоплюють політичні принципи та цілі, які є похідними від ціннісних постулатів ідеології. Ці похідні ціннісні ідеї діють як етимізуюча основа політичних цілей, включаючи водночас поляризовану схему (шаблон) «свій — чужий», створюють світоглядну систему орієнтацій і опосередковують певну історичну перспективу щодо минулого, місцезнаходження щодо сучасного, та певні цілі і сподівання щодо майбутнього⁶.

Виникає потреба в інструменталізації поняття ідеології. Під поняттям ідеології ми за Е. Хеккель розуміємо «систему мислення і уявлення про світ, яка підпорядкована певному стану суспільних та політичних інтересів»⁷. Аргументація називається ідеологічною тоді, коли вона прагне приховати або завуалювати справжні інтереси групи або організації, при цьому пояснює її дії очевидною об'єктивністю чи морально-етичною необхідністю, обґрунтовує і виправдовує її інтереси. Специфічні інтереси при цьому або не визнаються, або підпорядковані загальним інтересам.

Апологетичний характер ідеології полягає не тільки в синтезі теоретичного знання, але й в програмуванні орієнтації практичних дій та їх прикритті від критичних заперечень. Ідеології опосередковують «картину світу» чи «сприйняття світу» незалежно від конкретних часових чи суспільних обставин. «Вони виходять

із того, що кожна країна має історичну місію і долю. Місія і доля не можуть бути обраними, зміненими чи відкинутими, оскільки вони є частиною культури, історії, геополітичного становища кожної країни. Держава, яка не іде за своєю долею, занепадає. Роль політичного керівництва полягає в тому, щоб розкрити цю місію, виразити її і представити суспільству. Мудрість державних діячів полягає у формуванні національних інтересів, які відповідають цьому перспективному баченню майбутнього країни. Такий підхід перетворює національні інтереси в питання цінностей і віри»⁸.

Отже, ідеологічні диспути визначають поведінку держави, яка мало ґрунтується на силових реаліях. Таким чином, у з'ясуванні геостратегічних пріоритетів Росії щодо України особливу цінність набуває дослідження ідеологічних детермінант, які опосередковують процес їх формування.

Після краху марксистсько-ленінської ідеології Росія повертається до концепцій філософії історії докомуністичних часів як до знову віднайденого скарбу, який може запропонувати рішення сучасних проблем. Серед можливих ідеологічних концепцій для геостратегічного вибору важливими є три напрями, які мають історичне коріння щодо Росії і самих росіян: це західницька, (нео)євразійська і слов'яно-православна парадигма. Для російських ідеологічних побудов тема України має центральне значення, хоча їх зміст, звичайно, не вичерпується цією тематикою.

Геополітична концепція західників є малорозробленою в теоретичному плані з огляду на неузгодженість вихідних положень традиційної геополітичної теорії і ліберальних (ідеалістських) поглядів представників цієї парадигми. Геополітичні ідеї західників продукувались у перші роки існування РФ, коли країна почала впроваджувати демократичні реформи. Однак після повороту зовнішньополітичного курсу Росії в 1993 р. цей напрям фактично втратив своїх прихильників серед російської зовнішньополітичної еліти. В нинішній російській політиці західники асоціюються із правими (неоліберальними) партіями як спадкоємцями більш широкого «демократичного руху» початку дев'яностих.

Західники вірять, що основні геополітичні і стратегічні інтереси Росії не відрізняються суттєво від інтересів західних країн⁹. Вони вважають, що найбільшою суттєвою загрозою для Росії є її відсталість, а відтак країна потребує союзу із Заходом заради економічної і соціальної модернізації. Ключовим припущенням західників є те, що Росія має відкинути все, що уповільнює її наближення до

Заходу, особливо амбіції щодо «ближнього зарубіжжя», оскільки лояльність цих країн до Росії не є постійною. Російське геополітичне маневрування на цій колишній радянській території може зашкодити відносинам із Заходом ¹⁰.

Представники цьгонапряму не вважають Україну важливою для реалізації геостратегічних завдань сучасної Росії. «Не можна не рахуватися з тим, що країни СНД якийсь час ще можуть бути ринком збуту російських виробів низької якості і, таким чином, будуть підтримувати неконкурентоспроможні підприємства обробних галузей, а також зберігатимуть ринки від напливу готових виробів з третіх країн, надаючи їх для російських експортерів (на зразок РЕВ). Однак у довгостроковому плані це стало б перешкодою на шляху розвитку російської промисловості» ¹¹. Найбільшим завданням у відносинах Росії із Україною, на думку західників, є підтримка економічної і політичної свободи.

Як вважається, Росія є інтегральною частиною західної культурної традиції, а отже, має повернутися до європейської орбіти. Традиційно основу геополітичних ідей західників становлять два припущення: 1) Росія була інтегральною частиною Заходу і 2) російська місія є ширшою, ніж її етнічні параметри. «Таким чином, західники мають невеликий інтерес у визнанні унікального політичного і культурного спадку ані України, ані Росії» ¹². Слід також зазначити, що історично багато представників цієї світоглядної позиції відкидали окрему ідентичність України, вважаючи, що «історія Малої Росії є не більше ніж епізод в часи правління царя Олексія Михайловича» ¹³.

Геополітичні ідеї панславізму. Утворення незалежних України і Росії на теренах СРСР, на думку представників напряму, породило цивілізаційну кризу, оскільки постала потреба переосмислення всього комплексу проблем, пов'язаних із ідентичністю російської держави в нових кордонах. Як вважається, Україна належить до цивілізованого слов'янського центру і її вихід із СРСР та окреме існування від Росії означає, що «розпався сам центр держави, а не те, що відпала її периферія» ¹⁴.

Концепція слов'янського ізоляціонізму (слов'янського націоналізму), одним із прихильників якої є О. Солженіцин, виходить з того, що Росія потребує в першу чергу політики, яка б базувалася на культурній і політичній автаркії. За О. Солженіциним, «корінна Росія не володіє запасами культурних і моральних сил для асиміляції всіх окраїн. Це виснажує російське національне ядро» ¹⁵.

Спільне слов'янське цивілізаційне поле, за апологетами концепції слов'янського ізоляціонізму, охоплює територію Росії, всю Україну, окрім Галичини і Закарпаття, та Білорусь. Це спільне поле може потенційно служити основою для зближення або тісного союзу цих територій. Роль провідника зближення має перебрати Росія.

Як вважається, цивілізаційне поле є історично досить стійким. «В зв'язку з цим є підстави прогнозувати серйозні конфлікти між Галичиною і «центрально-євразійськими» територіями, конфлікти, які загрожують розпадом України як єдиної держави»¹⁶. Тому для представників геополітичного підходу на основі слов'янської єдності сьогодення геостратегічна ситуація є вкрай неприродною. О. Солженіцин провів паралель між нинішнім станом окремого існування Росії і України і минулим відторгненням Східної Німеччини від Західної¹⁷.

Окрім слов'янського компонента відносин України і Росії в рамках слов'яно-православної парадигми, існує і православно-християнський. Поєднання християнських мотивів із геополітичними концепціями надає пріоритету ідеалістичним, культуроцентричним конструкціям і критеріям у світовій політиці.

Православний погляд на геополітичну самодостатність України вимагає її поділу на Західну (католицьку) і Східну (православну). У російських аналітичних розробках дедалі виразніше простежується намагання протиставити дві політичні культури, що нібито склалися в Україні — «самостійницьку» західну та «малоросійську» східну, робляться спроби довести, що рубіж між цивілізаційними платформами в Європі пролягає по території України, через що орієнтація на «західну» геополітичну доктрину загрожує цілісності української держави. Зокрема, в академічних наукових розробках увага насамперед концентрується навколо мотивації «геополітичної несамодостатності» України та згубності для її національної безпеки політики дистанціювання від Росії. Загалом концепції слов'яно-православного напрямку наголошують на «проміжному», «окраїнному» геополітичному розташуванні між європейською, передньоазіатською, російською геополітичними суперструктурними платами, і в цьому полягає її постійна «геополітична несамодостатність», що не зникає з утвердженням державної самостійності¹⁸.

Представники євразійського напрямку, на відміну від слов'янофілів, які розчиняли російську ідею в етнічній — слов'янській, вважають, що російська нація не може бути зведена до слов'янсь-

кого етносу; в її утворенні велику роль відіграли тюркські і угорфінські племена, які населяли єдине зі східними слов'янами «місце розвитку» («месторазвития»). Так сформувалась російська нація, яка прийняла на себе ініціативу об'єднання розрізаних етносів в єдину багатонародну націю — євразійців, а Євразію в єдину державу — Росію. Центральною ідеєю євразійства є ідея Русі-імперії, Русі-Євразії, ідея єдності політичного і культурного православного-євразійського світу-континенту¹⁹.

На сучасному етапі розвитку Росії постала низка неоевразійських концепцій, які активно звертаються до ідей геополітики. Деякі аналітики називають це «географічним містицизмом» чи навіть «геософією»²⁰. Від євразійства сучасне неоевразійство успадкувало концепцію місця розвитку («местаразвития»), яке визначає російську історію, національну психологію, соціальну організацію, тип економіки, внутрішню і зовнішню політику нації. Російське місце розвитку характеризується перш за все розташуванням між Європою і Азією і великими розмірами її території. Географія, згідно з сучасним євразійством, обумовлює розвиток Росії як євразійської наддержави.

Ми розглянемо лише окремі геоідеологічні концепції неоевразійського напрямку, зокрема концепцію стабілізації «єдиного євразійського простору», в якій послідовники Л.Гумільова розглядають необхідність державницького оформлення «суперетнічної компліментарності» та неоізоляціонізму Росії.

Концепція стабілізації «єдиного євразійського простору» найбільш повно відповідає основним положенням класиків євразійства. Вона побудована на повному неприйнятті державного суверенітету України. Для представників напрямку сучасний політичний стан євразійського простору є поверненням до варварського стану «боротьби всіх проти всіх», і головне завдання Росії полягає в необхідності віднайти певний спосіб симбіозу, а відтак і відновлення єдності євразійського простору. А. Панарін, розробляючи концепцію стабілізації «єдиного євразійського простору в рамках загального конвенціоналістичного підходу, запропонованого Л.Гумільовим, виходить із реальності існування наддержавної системи в сучасному світі та штучному розподілі на національно-державні утворення. Нинішню геополітичну ситуацію й існування незалежної України разом із рештою колишніх союзних республік А. Панарін розглядає як спадок більшовицького режиму: «руйнування традицій більшовизмом повернуло суспільство до архаїки

доосьового часу — боротьби етносів, провінціалізму самоізолюваних регіонів, виродження еліт, які втрачають цивілізаційний кругозір».

Національна держава — це ревізія великої російської ідеї в Євразії і цивілізаційної ідеї взагалі, тому за основну одиницю політичної побудови євразійського простору береться регіон як поліетнічне утворення. Крім того, існування національних держав на євразійському просторі становить виклик Російській Федерації, яка «не є гомогенною ані в етнічному, ані в цивілізаційному відношенні: вона скріплена тим же сплавом, яким скріплений простір всієї імперії. Коли цей сплав втрачає силу, розпад захоплює і саму Росію»²¹.

Геополітична стратегія формування єдиного простору Росією в «масштабах другого Риму» (поряд з першим, представленим сьогодні США) немає альтернатив; в іншому випадку він може залишитися неорганізованим, повернувшись до епохи безперервних феодалських війн. Крім того, за логікою виклику-і-відповіді для просторів такого типу відносини між народами, які його населяють, можуть бути або братськими, або «льодяними» — взаємної підозри і ворожнечі. Росія може здійснити свої стратегічні цілі лише за допомогою геополітичного парадокса: у відносинах із Заходом вона має дотримуватись євразійської політики, підкреслюючи свою цивілізаційну особливість; з країнами «ближнього зарубіжжя» саме Росія виступає в ролі країни-донора, а отже, її вихідна стратегічна установка має бути побудована на «атлантичній політиці» відкритого соціокультурного простору і «деідеологізації»²².

За відсутності засобів «силового» впливу в розпорядженні Росії залишаються засоби «м'якого» соціокультурного впливу. Провідниками цього впливу служить чисельна і різноплемінна, однак фактично русифікована і проросійськи налаштована промислова діаспора СНД, молодь і інтелігенція багатьох республік «ближнього зарубіжжя», які розуміють, що вони не можуть обійтись без російської мови і культури, без контактів з Росією. Все це формує умови відродження ідеї «наднаціональної влади в свідомості багатонаціонального народу Євразії»²³.

Етноцентристський напрям — неізоляціонізм Росії. Концепція вимагає переосмислення самого підходу до співвідношення понять Євразія — Росія на основі розуміння цивілізації не як однотипного соціокультурного середовища, а як структурованої геополітичної одиниці. В зв'язці «Євразія — Росія» Росія, на думку

апологетів концепції, становить ядро цивілізації, в той час як Євразія, а більш точно, євразійський простір — географічні рамки впливу ядра.

Взаємовідносини Росії й України в рамках цивілізаційної геополітики можуть бути представлені як відносини центру і периферії цивілізації. Територія України (або її частина), разом з іншими країнами Центрально– Східної Європи («смуга, яка тягнеться від «Фінляндії через Прибалтику, Польщу і Західну Україну, далі через Молдову і Гірський Крим — до Закавказзя і Анатолії і до берегів Тихого океану») просторово відділяє ядро євразійської цивілізації (тобто Росію) і ядро західноєвропейської цивілізації. Автори концепції описують геополітичні зміни початку 90-х років у категоріях екстериторизації міжцивілізаційної периферії і, вперше починаючи з XVII століття, утвердження замість моделі «Росія — Євразія», моделі «Росія в Євразії». Відзначається, що відбулося звуження російської цивілізаційної території до розмірів цивілізаційного ядра. Таке «звуження» Росії — Євразії впливає на вироблення стратегії Росії до своєї цивілізаційної периферії в Євразії. Вважається, що на сьогодні є всі передумови для того, щоб Росія виступала фігурою, а Євразія фоном геополітичної моделі «Росія в Євразії», що ставить як основне завдання «цивілізації в самообороні» збереження і розвиток «ядра» в його оточенні — периферії. Міжцивілізаційний простір Євразії (тобто фактично вся її територія, окрім Росії) після тривалої російської гегемонії являє собою велику зону слабомілітаризованих або практично демілітаризованих утворень, які намагаються в комбінаціях цивілізаційних усиновлень і зговорів між собою набути хоч якоїсь опори для власної політики ²⁸.

Безумовною перевагою неєвразійського підходу є те, що він намагається враховувати фактори сучасного розвитку Росії й України та спирається на багатотисячолітню історичну традицію. Небезпека ж полягає в тому, що деякі політики й аналітики прагнуть будь-що виокремити суто російські («руські») складові долі Росії — СРСР, підкреслено ототожнюючи східнослов'янську цивілізацію з Російською державою. Усе це надає євразійській позиції не лише ревізійністського, але й антиукраїнського спрямування.

Підсумовуючи, слід зазначити, що у формуванні геостратегічних пріоритетів геополітичні ідеї виконують функцію ідеології, пояснюючи дії очевидною об'єктивністю чи моральноетичною необхідністю. Внутрішні геополітичні ідеї Росії впливають на

її ставлення до світу і охоплюють політичні принципи та цілі стосовно України, які є похідними від ціннісних постулатів ідеології. Геополітичні концепції провідних світоглядних систем сучасної Росії, маючи різні базові засади, виходять із необхідності домінуючої ролі Росії щодо України: від моделі лідера (західники), до несприйняття України як самостійного гравця (слов'яноправославна і неоевразійська традиції). Таке сприйняття геостратегічних пріоритетів Росії щодо України внутрішніми геополітичними концепціями та необхідність взаємодії в рамках існуючого балансу сил на світовій арені посилює значення політики престижу задля підтримання статусу Росії.

¹ Славянский фактор. Межславянские отношения в середине 90-х годов. — М.: Российский научный фонд, 1995. — 53 с.

² Staar Richard F. Moscow's Plans to Restore its Power // *Orbis*. — 1996. — Vol. 40 (Summer). — P. 375–389; Orlov Boris. Das Problem des «Großmachdenkens» in der russischen Geschichte // *Osteuropa*. — 2001. — Nr. 6. — S. 657–671; Mandelbaum Michael. The New Russian Foreign Policy / Mandelbaum Michael (Ed.). — NY: Council on Foreign Relations, 1998. — 202 p.; Simon Gerhard. Die Identität Russlands und die internationale Politik // *Außenpolitik* — 1997. — Nr 3. — S. 245–256.

³ Kindermann, Gottfried-Karl. Zur Methodik der internationalen Konstellationsanalyse // *Grundelemente der Weltpolitik* / hrsg. von Gottfried-Karl Kindermann, 4. Aufl. — München; Zürich: Piper, 1991. — S. 125.

⁴ Huntington Samuel P. The soldier and the state. The theory and politics of civil-military relations. — Cambridge, Belknap Press of Harvard University Press, 1957. — P. 84–85.

⁵ Kindermann, Gottfried-Karl. Op. cit. — S. 135.

⁶ Kindermann, Gottfried-Karl. Weltverständnis und Ideologie als Faktoren Auswärtiger Politik // *Grundelemente der Weltpolitik* / hrsg. von Gottfried-Karl Kindermann, 4. Aufl. — München; Zürich: Piper, 1991. — S. 152.

⁷ Häckel Erwin. Ideologie und Außenpolitik // *Handwörterbuch Internationale Politik* / Woyke, Wichard (Hg.). — Opladen, Leske und Budrich, 1995. — S. 143.

⁸ Kortunov Andrey. Russian National Interests: The State of Discussion // *Studies in Contemporary History and Security Policy. Volume 1: Russia's Place in Europe: A Security Debate*. — Bern et al. loc.: Peter Lang, 1999. — 251 p.

⁹ Козырев А.В. Стратегия партнерства // *Международная жизнь*. — 1995. — № 5. — С. 5–15.

¹⁰ Тренин Д.В. Россия и основные институты безопасности в Европе: вступающая в XXI век / Под ред. Д.В. Тренина. — М.: Московский Фонд Карнеги, 2000. — 279 с.

¹¹ Шишков Ю. Тернистый путь России в мировую экономику // *Российский экономический журнал*. — 1996. — № 1. — С. 30–31.

¹² Prizel Ilya. National Identity and Foreign Policy. Nationalism and Leadership in Poland, Russia and Ukraine. — Cambridge: Cambridge university press, 1998. — P. 161.

¹³ Saunders David. The Ukrainian Impact on Russian Culture, 1750–1850. Edmonton, Alberta: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1985. — P. 238.

¹⁴ Славянский фактор... — С. 18.

¹⁵ Солженицын А. Как нам обустроит Россию: Посильные соображения. — Л.: Сов. писатель, 1990. — С. 8.

¹⁶ Славянский фактор... — С. 22.

¹⁷ Солженицын А. И. Россия в обвале. — М.: Русский путь, 1998. — 208 с.

¹⁸ Казеннов С., Кумачев В. В какое будущее дрейфует Украина? // Независимая газета. — 1997. — 30 мая; Тихонов Г. Россия и Украина: Не дать прощости семенам отчуждения // Парламентская газета. — 1998. — 24 ноября.

¹⁹ Евразийство (опыт системного изложения). — Париж: Евразийское книгоиздательство, 1926. — 78 с.

²⁰ Игнатов А. «Евразийство» и поиск новой русской культурной идентичности // Вопросы философии. — 1995. — №6. — С. 49–64.

²¹ Панарин А.С. Россия в цивилизационном пространстве (между атлантизмом и евразийством). — М.: Ин-т философии, 1995. — С. 223.

²² Там само. — С. 247.

²³ Там само. — С. 151.

²⁴ Цымбурский В.Л. Россия — Земля за Великим Лимитрофом: цивилизация и ее геополитика. — М.: Эдиториал УРСС, 2000. — С. 20.